

ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНІ І МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ НА ІСТОРИЧНОМУ ПЕРЕЛОМІ: ВІД ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ДО ТОТАЛІТАРИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

На двадцятому році незалежності України виникає потреба сфокусуватися на сучасному стані державно-церковних і міжконфесійних відносин (ДЦВ і МКВ) з особливою уважністю. Ця сфера хоч і знаходилася постійно в полі зору представників держави і церков, мас-медіа, експертів та вчених, але з огляду на зміни, які відбуваються в суспільному житті останній рік, викликає багато запитань, претензій, невдоволень, тривоги. Чи є підстави для альянстських настроїв, чи існують загрози і які для церкви і держави в нових умовах, чи є надія, що партнерська модель ДЦВ і МКВ, яка почала складатися в Україні, не буде змінена найближчим часом?

Зрозуміло, що модель ДЦВ і МКВ визначається всією сукупністю суспільних відносин, а найбільше – характером політичної системи, пріоритетами політичної влади. Чим демократичнішим є політичне життя в країні, тим більш цивілізованими виглядають відносини між Церквою і державою, між окремими релігійними організаціями. І навпаки – чим менше свобод і прав у суспільстві, тим більше відносини між Церквою і державою спрямовуються до тоталітаристських форм, а взаємини між конфесіями стають все більше конфліктними.

Така прямолінійна залежність характеру ДЦВ і МКВ від рівня демократизації суспільства корелюється конкретно-історичними умовами, традиціями, соціально-політичними обставинами, культурою носіїв релігійності і владності та ін., тобто середовищем – внутрішнім та зовнішнім, в якому перебувають суб'єкти цих відносин. У кожного з них існують особисті та інституційні інтереси, які, власне, і визначають характер і напрямок розвитку цих відносин.

Позиція Церков, яка врешті викристалізувалася за ці роки і сформульована в їхніх соціальних концепціях, які щораз підтверджуються виступами ієрархів Церков, проповідями священників і соціальною активністю віруючих, постає як загалом національно-орієнтована щодо держави, духовно-соціально-виховна щодо її громадян, лояльна щодо влади, толерантна щодо наявних Церков.

Українська модель ДЦВ – відмінна як від європейських чи північно-американської, не кажучи вже про далекосхідні чи передньоазійські – претендувала на неповторність навіть серед пострадянських близнюків. Вона може подібатися комусь чи ні, бути вдалою чи не дуже, але вона всіх більш-менш влаштувала, відтворюючи той рівень гармонії в ДЦВ, який ніхто не був зацікавлений зрушити. Так важко досягнутий консенсус, в результаті якого всі Церкви віднашли свої духовні і служинницькі ніші, свій соціальний ґрунт, політичну прихильність, сьогодні під явною загрозою. Складається враження, що держава свідомо або несвідомо провокує міжконфесійне протистояння, вивищуючи одні й ігноруючи інші церкви. Своїми непрофесійними або спеціально цілеспрямованими діями держава прагне розколу в релігійному середовищі, конфлікту, скандалу. Вона ніби

■ **Филипович Л.О.** – доктор філос. наук, професор, зав. відділом історії релігії та практичного релігієзнавства ВР ІФ НАНУ, віце-президент Української Асоціації релігієзнавців.

перевіряє, наскільки вистачить християнській спільноті терпимості не піддаватися на провокативні дії з боку біляцерковних структур, окремих «ревних» православних чи греко-католиків, мусульман чи іудеїв.

Відбувається нав'язування непритаманних українській ментальності інших, частіше за все чужих державно-церковних симфоній, візантійщини, зрощеності державного і церковного апаратів. Те, що для росіян – благо, для українців – смерть. І не бачити цих віками сформованих відмінностей, означає не розуміти загальні закономірності історичного розвитку духовної сфери, адекватного бачення сучасних реалій, реальних перспектив майбутнього, яке прогнозується і закладається вже зараз, але не через ламання усталених архетипів і позитивних стереотипів, а через адаптацію, переломлення, органічне накладання конструктивних інодосвідів на власне – українське, відмінне від американського чи французького, російського чи польського життя.

В цій ситуації релігійна спільнота України, загалом розуміючи чим небезпечна зміна вистражданої парадигми ДЦВ і МКВ, має прагнути до збереження статусу *кво*, ба більше – об'єднатися проти наступу непрофесійності, заполітизованої заангажованості, агресивної провокаційності тих сил, які зацікавлені у загостренні міжконфесійних відносин, щоб потім використовувати цей факт як аргумент для ужесточення політики держави щодо Церкви, введення «застережних» заходів спочатку проти однієї Церкви, а потім – проти групи неугодних Церков, з часом проти якоїсь конфесії, а зрештою – і проти релігії. Тоталітаризм починається з малого. Йому напочатках не важливо, кого і за що переслідувати, важливий сам принцип – гнати незгодних, іновірних, інакомислячих.

Церкви не мовчать, чим демонструють свою незгоду з нинішньою політикою нової влади. Написано безліч листів, звернень, в яких запропоновано зустрітися з владою, обговорити принципові положення ДЦВ, які свого часу були сформульовані в Концепції ДЦВ, яка роками не приймається Верховною Радою, не легітимізується урядом. Неодноразово йшлося, і тут досягнуто консенсусу між всіма церквами і релігійними організаціями, про недочасність зміни Закону України про свободу совісті та релігійні організації, про накладання мораторію на передачу майна, на пільги в оплаті комунальних послуг, про урівнення в правах всіх релігійних організацій, про рівний доступ до інформаційних джерел, до армії, школи всіх Церков, про недопустимість регіоналізації політики у сфері ДЦВ, про заборону змішування державного інтересу з власними релігійними перевагами керівників цієї держави. І багато про що інше.

Найпотужнішим голосом солідарної позиції Церков вважається діяльність ВРЦіРО, чие значення й авторитет останніми роками тільки зростає. Не можна допустити ігнорування владою думки цього незалежного, недержавного громадського органу, який має вплив на більшість громадян України через представництво в ньому 19 провідних конфесій. Кожний документ, який виходить із ВРЦіРО, – це результат спільної інтелектуальної праці членів Ради, які консенсусом приймають ці документи, кожне положення, кожний пункт, кожне слово, узгоджуючи їх із власною догматикою, усвідомленням моменту, загальнодержавними цілями. Кількісно ВРЦіРО фактично покриває 95% всіх існуючих релігійних громад в Україні, а відтак не рахуватися з думкою такої представницької організації – означає нехтування громадянської, не кажучи вже про віруючу, більшості в державі. Така політика є недалекоглядною, оскільки свідомо спрямована на втрату довіри громадян, яка була висловлена під час останніх виборів. За Партію регіонів проголосували не тільки прихильники Московського Патріархату і кирилівського «Русского міра», очікувачі дешевого газу і російської мови як другої державної.

ВРЦіРО, як й інші міжконфесійні добровільні об'єднання, мають перебрати на себе відповідальність за збереження міжконфесійного миру в країні, толерантні відносини між різними церквами, між віруючими різних конфесій. Якщо держава не може гарантувати рівність всіх Церков перед законом, забезпечити цю рівність в реальному житті, то Церкви мають проявляти хоч би корпоративну солідарність як християн чи взагалі віруючих, щоб підтримати і совірників, і релігійних людей.

Виходить, що мусульманським лідерам Криму вистачило сміливості відмовитися від членства в Міжконфесійній раді Криму через те, що туди не ввели представника УПЦ КП, а підтримати громади РКЦ Одеси і Дніпропетровська, які відсуджують у держави, комерційних структур, за якими часто стоїть держава, чи приватних осіб свої культові споруди, не виникає думки навіть у тих же православних християн. Абсолютно не зрозуміло, чому церковні лідери Львова не опротестували антиконституційні дії місцевої влади, яка не надала архієпископу Августину можливості благословити початок роботи новообраної обласної ради. В такій ситуації наступу на права Церков, поки що окремих, віруючих людей, поки що деяких, солідарність між церквами має зростати. Сьогодні ви підтримаєте православного, завтра він підтримає католика чи протестанта.

Створення такої солідарної позиції віруючих в суспільстві, яка – природно чи штучно – руйнувалася в силу формування вузьких корпоративних цілей – завдання не одного дня чи періоду, навіть такого критичного для демократії в Україні, як зараз. Усвідомлюючи це, Церкви пам'ятають, якими небезпечними бувають втручання держави в справи, які знаходяться поза її компетенцією, оскільки виникає маса нових проблем. Це було за часів і Л. Кравчука, і Л. Кучми, і В. Юценка, а тепер – В. Януковича. Просто кожна епоха формувала свої відтінки: якщо Л. Кравчук, Л. Кучма і В. Ющенко сповідували ідею об'єднати всіх православних країни під дахом єдиної Помісної церкви, то В. Янукович, на відміну від них, прагне узаконити державну Церкву Московського Патріархату, навіть не шляхом приєднання інших православних церков, підпорядкувавши її новій владі. Тому принцип відокремлення Церкви від держави і держави від Церкви, збереження автономності державного і релігійного життя набувають особливої ваги в нових умовах. Немає сенсу всі державні події оцерковлювати, сакралізувати присутністю перших церковних осіб, як і не потрібно якісь церковні події зводити в ранг державних.

Церква мала б запитати себе, що вона отримує від таких владних подарунків, як освячення мостів, нових станцій метро, відкриття стадіонів і офісів. Чи всюди має бути присутнім священик, не кажучи вже про первосвященника... Чи церква набуває авторитет від такого власне господарсько-побутового включення в суспільне життя країни? Хіба до цього можна зводити особливу місію Церкви у світі? Чи це престижно постояти біля влади при запалюванні святкових вогнів ялинки чи відновленні ходи «квіткового годинника»? Таке здрібнення Церквою свого духовного покликання викликає здивування, якщо не роздратування, а інколи й знущання з боку громадян. А тим більше, коли в цих всіх актах посвяти, благословінь бере участь тільки одна Церква, то не дає спокійно спати думка: а чи не забагато однієї церкви на квадратний метр суспільних подій? Зміна статусу «владних любимчиків» від однієї Церкви до іншої – хворобливий процес не тільки для держави, яка має якось пояснювати свою вибіркову любов-нелюбов до того чи іншого ієрарха, але й для самих Церков, які або надмірно обласкані увагою з боку влади, або ж страждають від її відсутності.

І раніше існувало багато проблем у релігійній сфері, але суспільство справлялося з їх вирішенням, бо ж держава вела себе тоді відносно грамотно. Гострі проблеми постійно обговорювалися в експертному середовищі. Постійно звучало застереження: не душити релігійну свободу; не вдаватися до фаворизування якоїсь однієї Церкви; не втручатися у внутрішньоцерковні справи; прислухатися до думки експертів-науковців, використовувати їх висновки в практичній царині; не знижувати стандарти релігійної свободи, не погіршувати чинне законодавство в релігійній сфері; ефективніше вирішувати нагальні проблеми церков.

Представники релігійних організацій, звісно, по-різному оцінювали факт присутності Церкви в суспільстві, а особливо в його політичному житті, але всі при цьому засудили використання церков у політичній передвиборній боротьбі, фальсифікацію результатів виборів, відкрити підтримку одного з кандидатів в Президенти. Церква не хоче бути слухняним засобом, знаряддям у боротьбі різних політичних сил, партій, кланів. Приймаючи те, що Церква повинна бути з народом, особливо в складні часи його

духовного і політичного самовизначення, речники Церков категорично виступили проти насильства по відношенню до своєї пастви, щодо її вибору Президента чи депутатів парламенту України як з боку держави, влади, політичних сил, так і з боку духовних лідерів своєї конфесії (Церкви). Всі конфесії висловлювалися за необхідність зміни характеру державно-конфесійних відносин, за сприяння – як з боку суспільства і держави, так і Церков – міжцерковному діалогу в Україні з метою формування спільної церковної позиції щодо тих чи інших змін в соціально-політичному й духовному житті народу.

Всі дійшли думки, що відбулися позитивні зміни, є значні досягнення в означеній сфері. Чи не більшим серед них є те, що Церква кардинально переосмислила свою роль в суспільстві, усвідомила своє місце і нове призначення в соціумі. Ті процеси, які розпочалися з часу незалежності України, коли поступово змінювався характер відносин між Церквою і державою, між Церквою і суспільством, між самими Церквами, ініційовані подіями Помаранчевої революції, знайшли своє логічне завершення у чітко сформульованих позиціях Церков, які підтримали ці зрушення. Стало зрозумілим, що на зміну жорсткому відокремленню Церкви від держави, коли все, що пов'язане з релігією, відкидається на маргінеси суспільного процесу, на зміну безконтрольному втручання держави у церковне життя, силовому обмеженню його проявів, на зміну введеному у статус державної політики приниженню – економічному, соціальному, духовному – віруючої людини, що робило її неповноцінним громадянином, на зміну пристосуванню Церкви до будь-якого режиму, а особливо тоталітарного і войовничо безбожного, приходить інша модель взаємоіснування суспільства і Церкви, інший формат спілкування Церков.

Незважаючи на майже 20-річну незалежність та деякі спроби демократизації суспільного життя і лібералізації законодавства у сфері свободи совісті і діяльності релігійних організацій, все ще зберігається напруженість у державно-церковних відносинах, шлейф якої тягнеться з радянських часів. Церкви втомилися від протистояння і боротьби за пріоритет в державі і суспільстві, їм не подобається протекціонізм органів влади стосовно одних і упослідження стосовно інших. Не сприймається колишня наказова манера управління релігійним життям з боку державних органів. Церкви послідовно виступають проти втручання представників влади у свої внутрішні справи: вони хочуть будувати життя своїх вірних не за моделями бездуховної корумпованої морально хворої держави, а на інших засадах. Релігійні лідери не розуміють повільність, з якою держава вирішує важливі загальноукраїнські проблеми релігійної освіти, оподаткування діяльності церков, виділення земельних ділянок, реституції церковного майна і власності, допуску церкви в соціальну сферу (лікарні, дитячі будинки, в'язниці тощо).

Держава, а тим більше незалежна держава, має бути зацікавленою у захисті національної безпеки, де релігійне життя виступає частиною збереження національної ідентичності. Але постає питання: в яких формах має існувати цей національний інтерес в релігійній сфері і як Церква має бути присутньою в національному житті?

Формуючи нові комунікативні моделі, і Церква, і держава мають розуміти різну природу цих інституцій, відмінність їх призначення, специфічність механізмів впровадження своїх вищих цілей. Суб'єкти державно-церковних відносин можуть досягти обопільного успіху, лише будучи партнерами, коли і Церква, і держава нестимуть однакову відповідальність й матимуть рівні права. Принципово потрібно визнати, що має бути відокремлення Церкви і держави, що передбачає взаємне невтручання в справи одна одної. Але держава при цьому не чинить (без причини) ніяких перешкод щодо присутності Церкви в суспільстві, а Церква працює на духовну і соціальну інтеграцію українського суспільства, посилено бере участь у суспільно значимих акціях (зокрема, боротьба проти СНІДу, наркоманії, екологічних і техногенних катастроф, проти війни, соціального протистояння і конфліктів). Духовне відродження людини і народу має стати спільною метою всього суспільства.

В умовах нової соціально-політичної ситуації в Україні будувати таку систему відносин, як з'ясувалося, непросто, але це можливо, якщо обрати реальні цілі, правильно поставити завдання, використовувати ефективні методи. Саме життя довело життєз-

датність міжцерковного спілкування, результативність консультацій лідерів релігійних спільнот, їх реальний вплив на політику, на соціально-політичні трансформації в суспільстві. Визначаючи соціальну значимість міжцерковного діалогу, що інтенсивно вівся в минулі роки, треба відзначити, що він зіграв свою позитивну роль у стабілізації суспільства, у відродженні віри людей в істину, у поширенні цінностей не тільки духовного, морального, релігійного, але й демократичного життя. Колегіальність добровільних рішень на підтримку тих чи інших дій Церков надавала впевненості у тому, що більшість християн, а відтак і Церква, стоять за правду, коли йдеться про гідність громадян, про їхні права та обов'язки.

Актуальною, як для України, є також проблема міжконфесійних відносин, які в минулому державою інколи зорієнтовувалися в антагоністичне русло. На протигагу ще наявній державній практиці обмеження ролі релігії тільки церковною огорожею, маніпулювання престижем і авторитетом Церкви у своїх політичних цілях, релігійні організації мають голосніше подавати свій голос не тільки щодо духовних чи моральних проблем. Участь релігійних організацій та їх лідерів в обговоренні загальнолюдських (політичних, економічних, екологічних тощо) питань не має обмежуватися їхньою присутністю в президії поважних форумів. І хоча право на остаточну оцінку і вирішення найважливіших питань людського розвитку узурповано секулярними структурами, а релігійні організації сприймаються як специфічна форма громадського об'єднання, які, на відміну від політичних партій чи професійних асоціацій, молодіжних чи соціально орієнтованих товариств, й досі не допускаються повною мірою до суспільства, в якому вони постали й функціонують, Церква як сукупний інститут повинна заявляти себе більш активно і впевнено. Бо Церква як соціальна організація – це самоврядна структура, що складається з громадян держави.

Прагнення ввести міжрелігійний діалог як один із способів соціальної інтеграції, консолідації зусиль віруючих та їх об'єднань у наданні суспільству гуманного характеру, у поверненні духовних основ у відношення між людьми, народами, країнами знаходить підтримку у деяких політичних, релігійних, державних і культурних сил. Міжрелігійний діалог має колосальну внутрішню потенцію, оскільки майбутнє світу, як би комусь не подобався цей процес і не хотілося б його призупинити, внаслідок глобалізації останнього, стримить до полі-, навіть мультизації, до багатоманіття, різнобарв'я, гетерогенності. Єдина можливість бути почутим – це вислухати іншого, що можливо лише через діалог. Діалог, як один з універсальних засобів формування соціального миру і стабільності, має на меті сприяти консолідації різних народів і культур, солідаризації всього суспільства. Важлива роль у цьому належить релігійним організаціям, церковним лідерам. Для України міжрелігійний діалог має стати одним з пріоритетів державно-церковної політики, яка б зацікавила як Церкви, так і їх вірних, оскільки діалог – це основа побудови толерантного і мирного суспільства.

Все це поставлено під загрозу нині. Фіксується тоталітаризація суспільства, і в сфері ДЦВ вона виявляється в тому, що ігнорується солідарна думка Церков, приймаються самовільні одноосібні рішення влади щодо наближення до себе тільки однієї Московсько-Православної Церкви, поширюється практика безкарності антиконституційних і протизаконних дій із захоплення храмів, закриття музеїв, бібліотек тощо, безконцептуальна політика у сфері ДЦВ.

Впроваджувана одноцерковність, без сумніву, порушить десятиліттями складений баланс між різними релігіями, конфесіями і Церквами. Релігійна карта України вже склалася і будь-які її зміни можуть стати катастрофою для партнерських відносин між державою й Церквами. Експерти, відзначивши сповзання України у бік тоталітаризму, попереджають, що це призведе до хаосу у релігійній сфері, до всездозволеності у діяльності релігійних громад, до протистоянь між віруючими різних конфесій.

З приходом нової влади змінився вектор її уваги до тих чи інших громад. Є спроби налагодити нові форми «співпраці», які нагадують радянські часи, почастишали випадки залякування через податкову, створення надуманих проблем при реєстрації громад тощо. Це цікаве явище. Після 19 років свободи у сфері релігії Церкви стикаються із втручанням держави у внутрішні справи своїх громад, із

бажанням чиновників диктувати вигідні їм умови партнерства. Важко сказати, чи це централізоване замовлення, чи ініціатива місцевих чиновників. Жодних гласних президентських чи урядових розпоряджень щодо згорання релігійної свободи в Україні немає. Але деякі події, що відбуваються нібито спонтанно, свідчать якщо не про конкретний план залякування (придушення, знищення, нейтралізації) якоїсь церкви, але про централізацію намагань окремих людей, інституцій стабілізувати, як їм здається, ситуацію в релігійній сфері, тобто зробити її прозорою і керованою. Модель такої примітивної простоти відома: Церква – одна, якщо не одна, то мінімум, її максимальна залежність від держави, така собі ідеальна церковно-державна симфонія, щоб все працювало на державу, а держава була надійним дахом для Церкви.

Що свідчить про це? Висловлювання і поведінка деяких партійних лідерів, які демонструють прихильність і підтримку тільки одній, Московсько-Православній Церкві. Це сприймається як знак, як дозвіл на утвердження і домінування тільки одного віросповідання. Це правда, що спритні політики від Церков угледіли в цьому своєрідну команду діяти тільки на свою користь, порушуючи закони. Якщо вже високі чиновники дозволяють собі ігнорувати їх, то чому б і нам не взяти реванш, – спало їм на думку. Відомі нам факти промовисто говорять про примітивне бажання вислужитися, утриматися на посаді, засвідчити свою вірнопідданість. А як тут бути, коли на посади призначають не за фаховість, а за партійну приналежність, навіть просте знайомство? І чи багато в Україні таких, як ректор УКУ Борис Гудзяк правосвідомих громадян, які знають, що є законним, а що протизаконним? Які здатні захистити не тільки себе персонально, але й інституцію, яку очолюють, від свавілля чиеїсь влади, влади держави, грошей, амбіцій? Хіба для когось відкриття, що в нашій державі відсутнє верховенство права, катастрофічно низька правова культура? Вихід один: робити такі речі надбанням громадськості, всіма засобами поширювати такі «новини», формувати опозиційну громадську думку, а врешті – судитися. Є закон про свободу совісті, де прописано, що всі релігійні організації рівні перед законом. Навіть найкорумпованіший суд не зможе зігнорувати норму Закону про свободу думки і совісті.

Позиція Президента зрозуміла: для нього «всі рівні і всі рідні». Добре що так, добре, що якась голова вклала цю позицію у безконфліктну словесну формулу, яка поки що нічим, якимись реальними діями не підтверджується... Навіть більше – заперечується!

Суспільству, громадянам, віруючим і невіруючим, Церквам важливо знати, на якій базі держава збирається будувати нову модель ДЦВ, що кладеться в її фундамент? Поки що це «будівля на піску»: власні уподобання, непомічання 20-річних нарбок, бездумне й інтуїтивне (а, може, що гірше, політично цілепокладене) і безвідповідальне лягання чужого досвіду, до речі, не дуже вдалого, наших північних сусідів. Немає програми, немає концепції, немає науково обґрунтованих підходів, які раніше формували в експертному середовищі, яке вміло і чуло голос як Церкви, так і держави. Хто тепер там в новій адміністрації те все розуміє? Хто формулює державні пріоритети в цій царині державної політики? В ситуації, коли знищений не тільки державний орган, покликаний проводити послідовну політику держави у сфері ДЦВ, а й сама функція? Тобто, держава вважає, що нам не потрібний цей сегмент відносин, чи він якось сам собі буде розвиватися? Хто сильніший, той і правий? Саме тому сила сьогодні стала найбільш ефективним методом доведення своєї правди? Чи передавши цю функцію міністерству культури, де вважають, що там своїх спеціалістів вдосталь, і навіть якихось управлінців ДЦВ, оскільки чим принципово вирізняється театральний колектив від релігійної громади – той же перформанс, держава сподівається на фахове вирішення щодня накопичуваних проблем?

Ми бачимо: наступ на демократію у сфері релігійного життя почався, ігнорується конституційний принцип свободи і рівності віросповідань. **Чи всі ми це помітили?**